

Juryj Wnukowicz

DOI: 10.15290/bb.2020.12.23

*Narodowa Akademia Nauk Białorusi**Mińsk*<https://orcid.org/0000-0003-2037-8150>

Этнічная ідэнтыфікацыя і катэгарызацыя беларусаў і літоўцаў у XIX стагоддзі

У 1802 годзе расійскі навуковец В.М. Севяргін, якога афіцыйная беларуская навука прызвычайна лічыць адным з пачынальнікаў этнаграфічнага апісання беларускіх зямель, па даручэнні імператара Аляксандра I накіраваўся з навуковымі мэтамі з Санкт-Пецярбургу ў мястэчка Семятычы (цяпер Польшча). Ягонае падарожжа заняло амаль чатыры месяцы і прайшло па тэрыторыях цяперашніх Расіі, Эстоніі, Латвіі, Літвы, Польшчы і Беларусі. Неўзабаве выдадзеныя “Записки путешествия по западным провинциям Российского государства”, якія В.М. Севяргін адраваў сваім *соотчичамъ*¹, мусілі азнаёміць шырокую навуковую грамадскасць з новымі “краінамі” імперыі (галоўным чынам з іх прыроднымі ўмовамі). Пры апісанні мясцовых жыхароў падарожніку на старонках свайго дзённіка так ці інакш даводзілася ўжываць разнастайныя этнічныя намінацыі: “расіяне”, “немцы”, “шведы”, “эстляндцы”, “лівонцы”, “ліфляндцы”, “латышы”, “чухны”², “палякі” і “жыды”. Здзіўляе той факт, што ў гэтых нататках падарожжа, большая частка якога прайшла па тэрыторыі цяперашняй Літвы і Беларусі, няма ніякіх згадак пра “літоўцаў” і “беларусаў”, землі і побыт якіх, праязджаючы праз Шаўлі, Кейданы, Коўна, Вільню, Гродна, Навагрудак, Стоўбцы, Мінск, Барысаў, Крупкі, Оршу,

¹ В.М. Севергин, *Записки путешествия по западным провинциям Российского государства*, Санкт-Петербург 1803, с. II.

² Гэты народ даследчык не толькі згадаў, але і адзначыў яго адрозненні ад суседніх латышоў, гл. В.М. Севергин, *Записки...*, с. 28–29.

В.М. Севяргін, аднак, апісаў даволі дэталёва і маляўніча. Хоць уся гэтая тэрыторыя яму і ўяўлялася *Литвой і Белоруссией*³, даць адпаведныя этнічныя найменні двум асноўным народам, што тут пражывалі, даследчык так і не наважыўся...

* * *

Мэта гэтага артыкула – высветліць асноўныя прынцыпы і інструменты этнічнай ідэнтыфікацыі і катэгарызацыі⁴ *беларусаў і літоўцаў* у народазнаўстве XIX стагоддзя. Метадалагічным падмуркам даследавання сталі палажэнні тэарэтыкаў канструктывісцкага напрамку вывучэння феномена этнічнасці (Ф. Барта, Б. Андэрсана, Э. Хабсбаўма, Р. Брубэйкера і інш.), якія разглядалі этнічныя групы ў кантэксце сацыяльнага канструявання іх ідэнтычнасцей. Таму асаблівая ўвага ў артыкуле звернута на тое, якім чынам у навуковым дыскурсе XIX стагоддзя адбывалася знешняя катэгарызацыя *беларусаў і літоўцаў* і, адпаведна, як выбудоўваліся сімвалічныя межы паміж імі, інтэрпрэтаваныя даследчыкамі як этнічныя.

Сітуацыйна-кантэкстуальны характар этнічнасці. Разглядаючы этнічнасць як сацыяльна арганізаваную форму культурных адрозненняў, нарвежскі антраполог Ф. Барт асноўную ўвагу ў сваіх даследаваннях удзяляў паняццю “этнічнай мяжы”. Менавіта яна, на думку навукоўца, і вызначае саму этнічную групу, а не той *культурны інвентар, які яна ў сябе змяшчае*⁵. Такія межы – гэта межы, у першую чаргу, сацыяльныя, хаця ў іх могуць быць і тэрытарыяльныя складнікі. Устойлівасць межаў этнічнай групы ў значнай меры залежыць ад ступені самакатэгарызацыі тых, хто ў яе ўваходзіць, і знешняй катэгарызацыі⁶ тымі, хто ў яе не ўваходзіць. Першасную значнасць у гэтым

³ Тэрмін *Белоруссия* ў дачыненні да Віцебскай і Магілёўскай губерняў В.М. Севяргін ужываў у працягу сваіх падарожных нататак, якія выйшлі ў 1804 г., гл. В.М. Севергин, *Продолжение записок по западным провинциям Российского государства*, Санкт-Петербург 1804, с. 85.

⁴ Тут і далей пад “катэгарызацыяй” разумецца працэс класіфікацыі людзей паводле іх прыналежнасці да нейкага агульнага катэгарыяльнага атрыбута.

⁵ Ф. Барт, *Введение*, [в:] *Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий*, пер. с англ. И. Пильщикова, Москва 2006, с. 17.

⁶ Паводле Р. Брубэйкера, галоўным тыпам знешняй катэгарызацыі з’яўляюцца фармалізаваныя, кадыфікаваныя, аб’ектываваныя сістэмы катэгарызацыі, створаныя магутнымі інстытутамі ўлады, гл. Р. Брубейкер, *Этничность без групп*, пер. с англ. И. Борисовой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики», Москва 2012, с. 89–94.

інтэрактыўным ідэнтыфікацыйным працэсе набываюць тыя арганізацыйна рэlevantныя культурныя прыкметы, якія выкарыстоўваюцца для маркіроўкі адрозненняў і канструявання сімвалічных межаў паміж групавымі ўтварэннямі аднолькавага парадку⁷. Такое разуменне феномена этнічнасці вызначае яе множны і сітуацыйны характар.

Даволі паказальная ў гэтым плане адна з першых характарыстык этнічнай ідэнтычнасці/адрознасці беларусаў і літоўцаў, якая з'явілася на старонках перыядычнага друку яшчэ ў першай палове XIX стагоддзя. Знакаміты этнограф і фалькларыст Р. Падбярэскі, *літвін* паводле свядомасці, апісваючы ў сваіх *Лістах пра Беларусь* этнічныя групы, што жылі ў Віцебскай губерні, адносна мясцовых літоўцаў зазначаў:

Mała część litewskiego plemienia nie wiem jakim sposobem zabłądziła tu i osiadła w Lepelskim. Podobni do białoruskiego plemienia, różnica mała w odzieży i powierzchowności dotąd przez starców zachowywana, odznacza ich byt lepszy, skutek urodzajniejszej w tym powiecie ziemi. Odznacza ich też broda ostra, koźła, twarz blada, sucha, melancholiczna. Polak bowiem i słowianin szeroką brodą zarasta⁸.

Як бачна, аўтар у большай ступені акцэнтаваў падабенства беларусаў і літоўцаў⁹, а не іх адрознасць (як гэта было зроблена, напрыклад, пры апісанні рускіх старавераў і латышоў). Суб'ектыўнае ж вылучэнне этнічных розніц зводзілася Р. Падбярэскім да прымардыяльных антрапалагічных асаблівасцей¹⁰ і “лепшага побыту” прышлага насельніцтва. Апошні факт, хутчэй за ўсё, вынікаў не з якасцяў мясцовай глебы, як гэта сцвярджаў даследчык, а з больш дасканалых

⁷ Ф. Барт, *Введение...*, с. 11–19.

⁸ R. Podbereski, *Listy o Białejrusi*, “Tygodnik Petersburski” Rok 15 (1844), część XXX, № 79, s. 472.

⁹ Дарэчы, ён быў адным з першых, хто ў XIX ст. заявіў і пра падабенства беларускага фальклору з літоўскім: *Wyobraźnia ich [беларусаў], jest to kraj duchów poetycznymi wymysłami zaludniony; u nich duchy płodzą się w niezliczone gromady; dzikość miejsc wpływa na fantazję ludu. Jaka różnica od poezji Ukraińca, który na dzikim koniu buja po stepie! Spiew i smutne obrazy, zbliżają tę poezję najwięcej do śpiewów narodowych Litwy*, гл. R. Podbereski, *Listy o Białejrusi*, “Tygodnik Petersburski” Rok 15 (1844), część XXX, № 82, s. 490.

¹⁰ Параўн. апісанне знешняга выгляду віленскіх літоўцаў, зробленае аўтарам *Рассказов про Литву и литовцев: Скамейки в вагоне заняла компания литовских мужиков. (...) По виду они очень мало отличались от белоруссов: подбородок у них был бритый, волосы белокурые, глаза голубые или серые, только цвет лица свежее, чем у белорусов, с ярким румянцем*, гл. Г.Р., *Рассказы о Литве и литовцах*, Москва 1896, с. 7.

спосабаў гаспадарання, прывезеных літоўскімі сялянамі з Курляндскай губерні (дзе яны на той час ужо былі вызвалены ад прыгоннага права). Такім чынам, лакальная карціна, апісаная Р. Падбярэскім, выдатна адлюстроўвае сітуацыйную прыроду этнічнасці, калі, па сутнасці, рэгіянальныя культурныя характарыстыкі атрымалі ў новым сацыяльным асяроддзі этнічную афарбоўку.

Гістарычна-геаграфічнае размежаванне *Літвы і Русі і этнічная дыферэнцыяцыя літоўцаў і беларусаў.* Зусім у іншым кантэксце ў XIX стагоддзі разгортваўся пошук этнічных маркераў беларусаў і літоўцаў у гістарычнай зоне беларуска-літоўскага памежжа. Тут варта прыгадаць чарговы тэзіс Ф. Барта, што там, дзе адбываецца ўзаемадзеянне паміж людзьмі розных культур, неабходна чакаць змяншэння іх адрознасці, бо ўзаемадзеянне патрабуе падабенства і агульнасці культуры¹¹. Гэта ў поўнай меры тычыцца беларускага і літоўскага народаў, якія некалькі стагоддзяў суіснавалі ў прасторы адзінай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ), і не мелі паміж сабой выразных тэрытарыяльных межаў. Вынікам працяглай міжэтнічнай інтэграцыі стала спіранне і размыццё маркераў іх культурных адрозненняў (у першую чаргу, на абшарах гістарычнай Віленшчыны). Трапна гэтую сітуацыю апісаў капітан Генеральнага штаба Расійскай імперыі А. Карэва, які ў сярэдзіне XIX стагоддзя займаўся статыстычным, географічным, гістарычным і этнаграфічным апісаннем Віленскай губерні:

К сказанным нами трудностям, встречающимся при определении населения Виленской губернии, надо еще прибавить племенное его различие. Губерния, почти на половину, разделена между Славянскими племенами и Литовцами; 7 веков эти два народа живут под влиянием одинаковых политических обстоятельств, а потому и рубеж их разделяющий почти затерялся¹².

У канцы XIX стагоддзя яшчэ больш хрэстаматыйныя заўвагі пра этнічную блытаніну на гэтай тэрыторыі пакінуў аўтар “Рассказов о Литве и литовцах”, падпісаны крыптанімам Г.Р.:

В некоторых местах Виленской губернии часто о человеке нельзя сказать, кто он – литовец или белорус: бороды не носит, католик, платье покроя литовского, а речь у него белорусская с примесью польских слов, да

¹¹ Ф. Барт, *Введение...*, с. 18.

¹² А. Карева, *Виленская губерния*, Санкт-Петербург 1861, с. V.

и фамилия – какой-нибудь Гайдун, Чижик – совсем не литовская. На границе с Польшей ошибиться еще легче, потому что платье и лица поляков и литовцев очень сходны, да и вера у них одна и та же. Настоящих литовцев можно видеть в самом сердце литовского народа – в Ковенской губернии, и то только в деревне, а не в городах, потому что литовцы, мещане, переняли язык и обычаи поляков¹³.

Такая ідэнтыфікацыйная невыразнасць этнічных катэгорый *беларусаў, літоўцаў і палякаў* у “палітычна ненадзейным” рэгіёне імперыі не магла задавальняць бюракратычныя інстытуты расійскай улады, якая ўвесь час імкнулася абгрунтаваць свае палітычныя правы на гэтыя землі і выпрацаваць уласную версію іх гістарычнага мінулага.

Як вядома, галоўным матывам легалізацыі новай улады на беларускіх землях было ўз’яднанне “адзінаверных” жыхароў дзвюх краін – Русі “Белай” (ці “Літоўскай”) і “Вялікай”. Асаблівае значэнне ў гэтай геапалітычнай рэканструкцыі надавалася акрэсленню тэрыторый гістарычнай Літвы і Русі, большасць аб’ектыўных крытэрыяў размежавання якіх да XIX стагоддзя ўжо размыліся¹⁴. Калі ж знешнія прасторавыя межы функцыянавання паняццяў *Літва* і *Белая* (ці *Літоўская*) *Русь* (якія ў навуковых тэкстах XIX стагоддзя вельмі часта фігуравалі як нешта непарыўнае) з большага былі абмежаваныя гістарычнымі рубяжамі ВКЛ, то іх унутранае размежаванне было надзвычай складанай задачай, вырашэнне якой, па вялікім рахунку, і актуалізавала параўнальнае этнаграфічнае вывучэнне беларусаў і літоўцаў у XIX стагоддзі.

Бадай, адным з першых, хто паспрабаваў адасобіць “уласную Літву” ад “славяншчыны”, быў вядомы археолаг, гісторык і этнограф Т. Нарбут. Сам ураджэнец беларуска-літоўскага памежжа, ён пачаў сістэматычна вывучаць гісторыю ВКЛ, праводзіць археаграфічныя і археалагічныя росшукі. Ягоная актыўная навуковая дзейнасць супала з пачаткам палітычнай барацьбы мясцовых эліт за аднаўленне былой Рэчы Паспалітай Абодвух народаў, рэгіянальнай асаблівасцю канцэптуалізацыі якой была апеляцыя “краёвай” (ці “літвінскай”) інтэлігенцыі да глыбока рамантызаванага вобраза “старажытнай Літвы”¹⁵. Гістарычныя працы Т. Нарбута мусілі абгрунтаваць легітымнасць гэта-

¹³ Г.Р., *Рассказы о Литве и литовцах*, с. 4.

¹⁴ А. Белы, *Хроніка Белай Русі: Імагалогія Беларусі XII–XVIII стст.*, 2-е выд., на праўл. і дапоўн., Смаленск 2013, с. 159.

¹⁵ Які амаль аўтаматычна пераносіўся таксама на вобраз “старажытнасці літоўскага народа”, што мела выключнае значэнне ў суб’ектыўным уяўленні літоўскай нацыі як “гістарычнай”.

га памкнення і замацаваць імідж мясцовай шляхты як галоўных палітычных спадкаемцаў ВКЛ.

У сваім артыкуле “Oznaczenie granic Litwy właściwej od strony Słowiańszczyzny”¹⁶ Т. Нарбут не толькі паспрабаваў акрэсліць прыблізныя прасторавыя межы рассялення літоўцаў (спрасціўшы сабе задачу, ён правёў іх у асноўным па добра бачных на зямной паверхні лініях прыродных аб’ектаў – рэк, азёр і балот), але і вылучыць чатыры іх галоўныя этнаграфічныя вобласці (“правінцы”). Нягледзячы на недакладнасць і няяснасць крытэрыяў, на падставе якіх было зроблена такое гістарычна-геаграфічнае размежаванне, інфармацыя, пададзеная Т. Нарбутам пра межы рассялення літоўцаў, па інерцыі была перанятая і растыражыраваная многімі даследчыкамі XIX стагоддзя (А. Кіркорам¹⁷, А. Карэвам¹⁸, П. Чубінскім і інш.). Адзначым таксама, што падыход, закладзены Т. Нарбутам – вызначаць межы старажытнай (лічы, уяўнай) “сапраўднай Літвы”, у далейшым аказаў уплыў на дыскурс тэрытарыялізацыі літоўскай этнічнасці менавіта ў яе гістарычнай праекцыі (прынамсі, ён быў грунтоўна развіты польскім гісторыкам Е. Ахманьскім¹⁹).

Недакладнасці пры вызначэнні межаў рассялення беларусаў і літоўцаў у вышэйзгаданых працах неўзабаве былі раскрытыкаваны многімі даследчыкамі, якія галоўным прынцыпам дыферэнцыяцыі двух народаў лічылі не цьмяныя гістарычныя традыцыі, а найперш іх відавочную моўную адрознасць. Так, С.В. Шалковіч у сваёй “Библиографической заметке по поводу III тома Живописной России”, падпісаўшыся *Белорусс* (sic), рэзка крытыкаваў размежаванне беларусаў і літоўцаў, выкананае на этнаграфічнай карце М.Ф. Мірковіча паводле звестак А. Кіркора:

По карте Мирковича от крайняго пункта Литовских населений в Вилейском уезде, с Востока на Запад до станции Евье (Троцкого уезда), по масштабу нужно полагать 70 верст; на этом значительном пространстве отмечены сплошные литовския поселения; в действительности же это далеко не верно. От станции Евье на Север и на Юг встречается еще смешанное народонаселение: есть деревни, говорящие по белорусски, есть деревни,

¹⁶ Т. Narbutt, *Oznaczenie granic Litwy właściwej od strony Słowiańszczyzny*, [w:] *Pomniejsze pisma historyczne: szczególnie do historii Litwy odnoszące się*, Wilno 1856, s. 268–270.

¹⁷ А. Киркор, *Этнографический взгляд на Виленскую губернию*, «Этнографический сборник» 1858, Вып. III, с. 120–121.

¹⁸ А. Корева, *Виленская...*, с. III–IV.

¹⁹ J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981, s. 7–8.

говорящие по литовски; но есть деревни, говорящие на том и другом языке безразлично. Нам кажется, что эти последние деревни следует считать настоящей этнографической границей между Литвой и Белоруссией, потому что в них до сих пор представляется скрещение двух племен²⁰.

Актыўны пошук “сапраўднай этнаграфічнай мяжы” паміж літоўцамі і беларусамі, заснаваны на іх лінгвістычнай адрознасці, у другой палове XIX стагоддзя фактычна “паглынуў” менш перспектыўны для расійскай улады дыскурс гістарычнага размежавання Літвы і Русі. У вялікай ступені гэтаму садзейнічала стварэнне ў 1845 годзе магутнай навуковай інстытуцыі – Імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства (ІРГТ) і асабліва яго аддзела ў Вільні, які быў заснаваны ў 1867 годзе. Надзвычай плённая экспедыцыйная і публікацыйная дзейнасць членаў гэтага таварыства спрыяла пашырэнню менавіта “этнаграфічнага” ўяўлення пра падзел Паўночна-Заходняга краю на *Літву і Беларусь*, якое да канца XIX стагоддзя стала пануючым не толькі ў мадэрных літоўскім і беларускім нацыянальных наратывах, але і ў афіцыйным навуковым дыскурсе Расійскай імперыі²¹. Спынімся на ключавых, з нашага пункту гледжання, інструментах знешняй катэгарызацыі *беларусаў і літоўцаў*, якія афіцыйна фармалізавалі і кадэфікавалі гэтыя паняцці, і фактычна надалі ім сучаснае этнічнае адценне.

Вяўленне *літоўцаў і беларусаў* на этнаграфічных картах. Згодна з вядомым амерыканскім тэарэтыкам нацыяналізму Б. Андэрсанам, які разглядаў нацыю як сацыяльна сканструяваную супольнасць, вылучэнне і класіфікацыя вялікіх груп людзей (на падставе пэўных прыкмет) патрабуе спецыфічных спосабаў мыслення іх адрознення і атаясамлення. Аднымі з галоўных інструментаў такога “ўяўлення” народаў, што атрымалі сваё пашырэнне ў XIX стагоддзі найперш у вялікіх каланіяльных дзяржавах, сталі карты, перапісы насельніцтва і музеі²². Усе яны былі цесна ўзаемазвязаныя паміж сабой і аказалі непасрэдны ўплыў на распрацоўку навуковых прынцыпаў

²⁰ Беларус, *Библиографическая заметка по поводу III тома Живописной России (Литва и Белоруссия – соч. Киркора)*, «Литовские епархиальные ведомости» Март 1884, № 9, с. 83–91.

²¹ А. Белы, *Хроніка...*, с. 159.

²² Б. Андерсон, *Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма*, пер. с англ. В.Г. Николаевой, под ред. С.П. Баньковской, Москва 2016, с. 266–300.

ідэнтыфікацыі, катэгарызацыі і класіфікацыі (паводле Б. Андэрсана, “граматыкі”) тагачасных народаў.

Структураваць уяўленні аб этнічнай спецыфіцы тэрыторый Расійскай імперыі закліканы былі так званыя “этнаграфічныя карты”. Іх стварэнне патрабавала вызначэння выразных тэрытарыяльных межаў рассялення народаў, што, у сваю чаргу, складана было зрабіць без адпаведных статыстычных даследаванняў, а таксама без параўнальнага вывучэння спецыфічных рыс мясцовых культур, каб пасля можна было аднесці іх носьбітаў да той або іншай этнічнай супольнасці. У рэшце рэшт, даволі складаная абстракцыя адрознення і атаясамлення народаў у сярэдзіне XIX стагоддзя атрымала сваё выразна аформленае і спрошчанае выяўленне ў выглядзе этнаграфічных карт.

Сімвалічна, што першая ў Расійскай імперыі навуковая этнаграфічная карта была выдадзена ў 1851 годзе адным з заснавальнікаў ІРГТ, акадэмікам П.І. Кёпенам, які з 1820-х гадоў займаўся сістэматычным зборам статыстычных дадзеных і этнаграфічных звестак²³. Найвялікшыя цяжкасці ў даследчыка выклікала вызначэнне межаў рассялення літоўцаў, аб чым ён не прамінуў паскардзіцца ў асобна выдадзеных каментарах да сваёй карты: *Всего труднее было иметь положительные показания о Литовцах, которых пределы и число я уже в 1827 году тщетно старался узнать хотя приблизительно*²⁴. Каб больш кваліфікавана вырашыць гэтую задачу, П.І. Кёпен паглыбіўся ў вывучэнне гісторыі, мовы і літаратуры прусаў, літоўцаў і латышоў, прапанаваўшы для іх агульную назву “літоўскія народы”²⁵. Акрамя таго, з гэтай вызначэння не толькі тэрытарыяльнай, але і лінгвакультурнай мяжы паміж літоўцамі і беларусамі, ён сабраў з 277 рыма-каталіцкіх і былых уніяцкіх парафій Віленскай, Ковенскай, Мінскай і Курляндскай губерняў звесткі пра мясцовых жыхароў і іх размоўную мову (*с образчиками их речи*)²⁶. Усё гэта дазволіла даследчыку даволі дакладна “лагатыпізаваць” на сваёй карце “латышка-літоўскае племя” выразным зялёным колерам, які моцна кантраставаў з нерасфарбаваным фонам-пазнакай рассялення “рускіх”, г.зн. усіх разам узятых

²³ В.М. Кабузан, *Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав*, Москва 1992, с. 8.

²⁴ П. Кёппен, *Об этнографической карте европейской России*, Санкт-Петербург 1852, с. 14.

²⁵ П. Кёппен, *О происхождении, языке и литературе литовских народов*, «Материалы для Истории просвещения в России» 1827, ч. 3.

²⁶ П. Кёппен, *Об этнографической карте...*, с. 15.

усходніх славян²⁷. Апошнім супрацьпастаўляліся размаітыя *инородцы*, у спіс якіх траплялі таксама *литовцы в пространном смысле*, г.зн. балты, падзеленыя на дзве асобныя этнічныя катэгорыі: *Литву в тесном смысле* (або *Жмудь*) і *Латышей*²⁸. Вылучыўшы такім чынам палітычна ўплывовую катэгорыю “рускага” ад “астатняга” насельніцтва, этнаграфічная карта П.І. Кёпена візуалізавала афіцыйнае ўяўленне пра “сваяцкія сувязі” і “гістарычныя іерархіі” этнічных катэгорыяў насельніцтва Расійскай імперыі.

Больш дакладна сфарміраваць афіцыйную наменклатуру этнічных катэгорыяў насельніцтва Паўночна-Заходняга краю мусіў “Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей”²⁹, (не?)выпадкова выдадзены ў час паўстання 1863 года. У адрозненне ад П.І. Кёпена, яго аўтар (дарэчы, таксама супрацоўнік ІРГТ і немец паводле паходжання) Р.Ф. Эркерт класіфікаваў мясцовае насельніцтва на большую колькасць этнічных катэгорыяў і падкатэгорыяў. Так, ён нарэшце вылучыў на сваёй карце беларусаў і ўкраінцаў (“маларосаў”), праўда, толькі ў якасці дзвюх асобных падкатэгорыяў “рускіх”, якія, разам з палякамі, чэхамі і вендамі, складалі агульнае “славянскае племя”³⁰. Таксанімічна апошняму адпавядала “літоўскае племя” (*литовцы в обширном смысле слова*), якое дзялілася на ўласна літоўцаў (*литовцы в тесном смысле слова*) і латышоў (*резко отличающихся между собою и в настоящее время вероисповеданием, но еще более языком*). Падобна катэгорыі “рускіх”, літоўцы таксама былі падзелены на дзве групы, доволна блізкія друг да другога: *Литвинов и Самогитов или Жмудь, из которых последние, по своей образованности и цветущему состоянию, стоят гораздо выше первых*³¹. Пры гэтым наконт розніцы паміж беларусамі і літоўцамі Р.Ф. Эркерт разважаў наступным чынам: *За исключением языка и совершенно особых, национальных и религиозных понятий, относящихся к отдаленному прошедшему, Литвины по своему внешнему образу жизни мало отличаются от смежных с ними Белоруссов, к которым они находятся в каком-то пассивном и подчиненном положении*³².

²⁷ П. Кеппен, *Этнографическая карта европейской России*, Санкт-Петербург 1851.

²⁸ П. Кеппен, *Об этнографической карте...*, с. 31.

²⁹ Р.Ф. Эркерт, *Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей*, Санкт-Петербург 1863.

³⁰ Тамсама, Т. I.

³¹ Тамсама, Т. V.

³² Р.Ф. Эркерт, *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом)*, Санкт-Петербург 1864, с. 69.

Лінгвістычным прынцыпам класіфікацыі народаў карыстаўся і А.Ф. Рыціх пры складанні даволі дэталёвай этнаграфічнай карты еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, на якой *беларусы* фактычна былі вылучаны ў асобную этнічную катэгорыю (раўназначную іншым катэгорыям, у тым ліку *літве*)³³. Цікава, што ў сваім грунтоўным панславісцкім даследаванні А.Ф. Рыціх змясціў асобную невялікую карту Беларусі і Літвы (з пазначэннем дзвюх самастойных этнічных катэгорый – *беларусаў* і *літоўцаў*), на якой у большай ступені чыталіся іх знешнія межы, а не ўнутраныя³⁴.

Не ўдаючыся ў падрабязнасці вызначэння “этнічных тэрыторый”, якія дэталёва разгледжаны пад пільнай “лупай” нацыянальных гістарыяграфій, адзначым толькі, што ў XX стагоддзі этнаграфічныя карты адыгралі выключную ролю ў развіцці менавіта беларускага нацыянальнага дыскурсу. Кантуры “Этнографической карты белорусскаго племени”, складзенай Я.Ф. Карскім у 1903 годзе паводле моўнага прынцыпу, сталі магутным сімвалам мадэрнага беларускага нацыяналізму. У сваю чаргу, дыкурс тэрытарыялізацыі літоўскай этнічнасці ў большай ступені абাপіраўся на гістарычна-лінгвістычныя рэканструкцыі, заснаваныя на карпатлівым аналізе шматлікіх балцкіх онімаў і даследаванні старажытных археалагічных помнікаў, таксама прыцягваючы для нагляднасці разнастайныя навуковыя карты³⁵.

Катэгарызацыя *літоўцаў* і *беларусаў* у статыстычных даследаваннях. Як ужо было адзначана, яшчэ ў 1820-х гадах П.І. Кёпен пачаў збіраць статыстычныя і этнаграфічныя звесткі пра літоўцаў, вылучыўшы іх у асобную этнічную катэгорыю. Такім чынам ён фармальна прыступіў да вылічэння “нярускіх” жыхароў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Пры гэтым далейшая класіфікацыя “рускіх” на асобныя этнічныя падкатэгорыі, як “палітычна бессэнсоўная”, адыходзіла на другі план.

Пытанне, кім трэба лічыць жыхароў Паўночна-Заходняга краю – “палякамі” або “рускімі” – было рэзка актуалізавана ў час паўстання 1863–64 гадоў. У выніку яго актыўнага вырашэння з’явіўся цэ-

³³ А.Ф. Риттих, *Этнографическая карта Европейской России*, Санкт-Петербург 1875.

³⁴ А.Ф. Риттих, *Славянский мир. Историко-географическое и этнографическое исследование*, Варшава 1885, с. 24.

³⁵ Гл., напр.: P. Gaučas, *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyvenojų raida. XVII a. antroji pusė – 1939 m.*, Vilnius 2004; *Etninių žemių lietuvių dabartinėje Baltarusijoje*, sudarė K. Garšva; red. kom.: K. Garšva [ir kt.]. Vilnius 1999; *Lietuvos rytai*, sudarė K. Garšva ir L. Grumadienė, Vilnius 1993 і інш.

лы шэраг афіцыйных публікацый, якія ўтрымлівалі багатыя статыстычныя звесткі пра канфесійны і этнічны склад мясцовага насельніцтва³⁶. За аснову гэтых даследаванняў была ўзята, перш за ўсё, адна і тая ж крыніца – так званыя “парафіяльныя спісы”, якія з пэўнай доляй умоўнасці можна лічыць першым пералісам Расійскай імперыі. Яны даволі дакладна ўлічвалі этнічны склад насельніцтва. Збор матэрыялаў праводзіўся ў 1857–1858 гадах па ініцыятыве ўсё таго ж акадэміка П.І. Кёпена. Гэтым матэрыялам надавалася вялікае значэнне ў сістэме доказаў “рускага” або “польскага” характару беларуска-літоўскіх зямель³⁷. Нягледзячы на відавочную тэндэнцыйнасць гэтых прац, у іх так ці інакш разглядалася праблематыка ідэнтыфікацыі, катэгарызацыі і класіфікацыі мясцовых этнічных груп.

Галоўным недахопам “протапералісу”, праведзенага П.І. Кёпенам, даследчыкі лічаць адсутнасць фіксаванага спісу “плямён” і “народнасцей”, а таксама ясных крытэрыяў вызначэння этнічнай прыналежнасці. Гэта прыводзіла да частай блытаніны розных ідэнтыфікацыйных катэгорый (этнічных, палітычных, рэлігійных, моўных і інш.). Разасланыя анкеты запаўнялі святары, якія павінны былі самастойна вызначыць этнічную прыналежнасць сваіх прыхаджан. Гэта прывяло да таго, што ў дасланых адказах з’явіліся такія фантомныя катэгорыі як “яцвягі”, “чарнарусы”, “крывічы”, “дулебы” і іншыя “плямёны”, народжаныя ўяўленнем вынаходлівага розуму мясцовых святароў³⁸.

Не менш складаным і забытаным пытаннем у статыстычных і этнаграфічных даследаваннях XIX стагоддзя было функцыянаванне тагачасных этнонімаў “літоўцы”, “літвіны”, “жмудзіны”, “беларусы”, “рускія” і інш., якія можна было правільна зразумець толькі зыходзячы з канкрэтнага наратыўнага кантэксту іх ужывання. Так, нават у другой палове XIX стагоддзя пад “літвінамі” многія даследчыкі разумелі не толькі “ўласна літоўцаў”, але і беларусаў-каталікоў, або нават усіх жыхароў Беларускага Панямоння³⁹. Праўда, такая катэгорыя

³⁶ М. Коялович, *О расселении племён Западного края России*, Москва 1863; М. Лебедин, *О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи*, «Записки Русского географического общества» 1861, Кн. III, с. 131–160; Н. Столпянский, *Девять губерний Западно-Русского края: в топографическом, геоэтнографическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях*, Санкт-Петербург 1866 і інш.

³⁷ П.В. Терешкович, *Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы*, Минск 2004, с. 18.

³⁸ Тамсама.

³⁹ Экзаэтнонім “літвіны” быў пашыраны таксама на поўдні Беларусі, гл., напр., М.Н. Косич, *Литвины-белорусы Черниговской губернии, их быт и песни*, Санкт-Петербург 1903, с. 6.

славянамоўнага насельніцтва ніяк не ўпісвалася ў класіфікацыйную схему, заснаваную на рэлігійнай прыналежнасці як асноўнай уліковай адзінцы Расійскай імперыі. Так, супрацоўнік ІРГТ Р.Ф. Эркерт, які лічыў веравызнанне галоўным маркерам адрозненняў паміж “палякамі” і “рускімі”, адносна множнай этнічнай ідэнтычнасці беларусаў-каталікоў разважаў такім чынам:

Выражение «католический Белорус» встречается, правда, довольно часто в научных статьях, но в действительности его нет и не может быть, потому что, за исключением исповедующих православную религию в Витебской, Могилевской и восточной части Минской губернии, выражения «Белорус», для означения народности, и «белорусский», для означения языка, никому в народе не известны. Язык свой простолюдин называет *простым*, а самого себя *Русским*, часто даже *Литовцем* (по политическим преданиям), или просто *крестьянином* (как национальную противоположность к польскому дворянству и шляхте). Следовательно выражение «католический Белорус» не известен ни в (русском) народе, ни у (польских) помещиков и духовенства. Польское дворянство, а в особенности католическое духовенство часто употребляет выражение «Литовцы» о тех католиках, у которых родным языком остался русский. В этом случае они делают политическую ошибку⁴⁰.

Адсутнасць выразнай этнічнай самакатэгарызацыі заходнебеларускага насельніцтва (за выключэннем рэлігійных прадпісанняў) абумовіла актыўнае “кабінетнае” вынаходніцтва і (рэ)канструяванне цэлага шэрагу гістарычных ідэнтычнасцей. На групы мясцовага насельніцтва з пераменным поспехам навешваліся гістарыяграфічныя этыкеткі “чорнарусаў”, “крывічоў”, “яцвягаў”, “дрыгавічоў”, “дэйноўцаў”, “дулебаў” і інш. Аднак пазнейшыя перапісы, палявыя даследаванні і паўсядзённая сацыяльная практыка так і не выявілі, каб хоць малая частка тых, каго размяшчалі ў гэтыя катэгорыі, пазначала сябе гэтакімі найменнямі. Напрыклад, той жа Р.Ф. Эркерт на падставе сваіх неаднаразовых паездак, назіранняў і апытанняў пра заходніх беларусаў, якіх ён вылучыў у асобную этнарэгіянальную групу, пісаў:

Другую группу составляют живущие далее на западе *Белоруссы*, которые однако же сами не зовут себя этим именем, да и *Поляками* не называются *Белоруссами*; они по большей части не дают себе никакого национального названия, а язык свой называют «простым». (...) Для этих западных *Белоруссов*, которые сильно подверглись польскому влиянию, в особенности в северо-восточной трети Гродненской губернии, принято

⁴⁰ Р.Ф. Эркерт, *Взгляд на историю...*, с. 8.

вообще название Черноруссов (по черным овцам, из шерсти которых они делают себе одежду); но сами они не называют себя этим именем⁴¹.

Апанент А. Кіркора С.В. Шалковіч наўпрост указваў на гістарыяграфічную штучнасць тэрміна “чарнарусы”:

Между народностями Литовского полесья автор очерка находит и *Черноруссов*; он помещает их в 3-х приходах Лидского прихода. Считаем долгом заметить, что такого названия племени мы нигде не встречали в западно-русских актах; оно существует только в польской исторической литературе⁴².

Аднак галоўную праблему ў статыстычных даследаваннях насельніцтва паўночна-заходніх губерняў выклікала сутнаснае адрозненне паняццяў “літоўскі” (ці ў польскай традыцыі – “літвінскі”) як гістарычна абумоўленай формы ідэнтычнасці, звязанай з прыналежнасцю да пэўных культурных традыцый былога ВКЛ, і як больш вузкай этнічнай катэгорыі, галоўным маркерам якой была моўная прыналежнасць. Гэтай розніцы паміж “этнічнымі” літоўцамі і “гістарычнымі” літвінамі (галоўнымі чынам, заходнімі беларусамі) не рабілі многія даследчыкі XIX стагоддзя. Так, паводле дадзеных М. Лябедкіна⁴³, неверагодная колькасць літоўцаў пражывала, акрамя Мінскай (64149 чалавек) і Гродзенскай (201897 чалавек, пры тым усе праваслаўныя!) губерняў, яшчэ ў губернях Валынскай (11243 чалавекі) і Кіеўскай (ажно 38026 чалавек!). Больш таго, зыходзячы з “парафіяльных спісаў”, ён “знайшоў” каля 30 тысяч яшчэ ў Гродзенскай губерні, чаго пасля не рабіў ніводны наступны перапіс. Гэтыя звесткі былі некрытычна перанятыя іншымі даследчыкамі (напрыклад, Н. Сталпянскім⁴⁴).

У 1880-х гадах выключна моўным прынцыпам этнічнай ідэнтыфікацыі літоўцаў пры статыстычных даследаваннях прапанаваў карыстацца аўтарытэтны даследчык-літуаніст Э. Вольтэр:

При собирании статистических сведений часто смешиваются понятия *Литвин*, *Литва* в историко-географическом значении с литвою этнографической. Литвином считается должен тот, кто в домашнем быту говорит по литовски, не смотря на то, что церковь его учит польскому, а народная школа русскому языку. В настоящее время сведения, относительно

⁴¹ Тамсама, с. 64.

⁴² Белорус, *Библиографическая заметка...*, с. 85.

⁴³ М. Лебедкин, *О племенном...*, с. 142–145.

⁴⁴ Н. Столпянский, *Девять губерний...*, с. V.

принятых в войска по рубрике «по происхождению», должны считаться сомнительными оттого, что очень много литвинов значится в уездах – где их теперь, как по литовски говорящих, вовсе нет; а наоборот, в тех уездах, где ныне еще говорят по литовски, по статистическим таблицам принятых литовцев в войска показано сравнительно мало. В Вилейском и Дисненском уездах о литовцах не может быть и речи, но за то их много в Трокском и Свенцяном, и вообще они встречаются в остальных уездах Виленской губернии⁴⁵.

У канцы XIX – пачатку XX стагоддзяў моўны прыныцып этнічнай дыферэнцыяцыі літоўцаў і беларусаў быў замацаваны патрыярхам беларузнаўства Я.Ф. Карскім: *Основой для определения границ Белорусской области служит у нас исключительно язык; вследствие этого, например те литовцы [sic] Виленской губернии, которые в настоящее время говорят только по-белорусски, у нас отнесены к белоруссам*⁴⁶. Праўда, ён тут жа ўдакладняў: *Таким образом, очерченная ниже область скорее принадлежит белорусскому наречию, нежели племени*⁴⁷. Як вядома, пры размежаванні літоўска- і беларускамоўнага насельніцтва Я.Ф. Карскі кіраваўся ананімным статыстычным даследаваннем, падрыхтаваным на падставе матэрыялаў, якія былі сабраныя ў канцы XIX стагоддзя сельскімі старастамі па распараджэнні графа А. Плятэра. Яго аўтар тлумачыў вымушаную замену крытэрыя этнічнай ідэнтычнасці лінгвістычнай банальным неразуменнем самага паняцця “народнасць” сельскімі жыхарамі:

Rubryce narodowościowej nie można przypisywać w tym rejestrze poważniejszego znaczenia statystycznego, gdyż pojęcie o narodowości dla autorów spisu było widocznie niejasnym. I tak spotykamy w nim np. Litwinów, mówiących w domu po litewsku, lub po polsku, lub Białorusów, mówiących w domu po litewsku, lub po polsku. Z tego powodu uwzględniono w niniejszej pracy jedynie rubrykę języka domowego jako miarodajne kryterium narodowości⁴⁸.

Па гэтай жа прычыне родная мова рэспандэнтаў стала галоўным вызначальнікам этнічнай прыналежнасці пры правядзенні Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 года, які

⁴⁵ Э. Вольтер, *Об изучении литовского языка и племени*, «Памятная книжка Виленской губернии на 1887 год» 1886, с. 133.

⁴⁶ Е.Ф. Карский, *Белоруссы. Т. 1: Введение в изучение языка и народной словесности*, Варшава 1903, с. 4.

⁴⁷ Тамсама.

⁴⁸ Anonim, *Obszar języka litewskiego w gub. Wileńskiej*, “Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne” 1898, Т. III, s. 7.

афіцыйна зацвердзіў лінгвістычную ідэнтычнасць у якасці ўліковай класіфікацыі.

Канструяванне ідэнтычнасці / адрознасці “літоўскага” і “беларускага” ў этнаграфічных працах. Музей, як адмысловая інстытуцыя стварэння і замацавання вобраза ўнікальнасці нацыі, для беларусаў і літоўцаў у XIX стагоддзі яшчэ не набыў той уладнай моцы і ролі, пра якую пісаў Б. Андэрсан. Хіба толькі можна канстатаваць, што фактычна першы ў гэтым краі Віленскі музей старажытнасцей, заснаваны ў 1855 годзе графам Я. Тышкевічам, ад моманту свайго адкрыцця быў месцам павышанай палітычнай увагі⁴⁹. Аказаўшыся пасля паўстання 1863–64 гадоў пад жорсткім кантролем і цензурай з боку адміністрацыі Віленскай навучальнай акругі, ён у сваіх сценах так і не здолеў стварыць серыйных этнаграфічных шэрагаў “беларускага” і “літоўскага”⁵⁰. Аднак згуртаваныя вакол музея гісторыкі, археолагі, этнографы і фалькларысты праводзілі каласальную даследчую працу па вывучэнню гісторыі, мовы і культуры беларусаў і літоўцаў, што істотна пашырала навуковыя ўяўленні пра іх як пра два самастойныя народы.

Польскія, рускія, беларускія і літоўскія этнографы і фалькларысты, якія ў XIX стагоддзі займаліся даследаваннем пераважна лакальных узораў сялянскай культуры, так ці інакш вымушаны былі апісваць іх у агульных этнічных катэгорыях. Калі моўная адрознасць літоўцаў і беларусаў не выклікала ніякіх сумневаў, то аднясенне тых або іншых з’яў народнай культуры да “літоўскага” ці “беларускага” выклікала куды большыя цяжкасці. Невыпадкова, што ў такім выпадку асноўны акцэнт у параўнальных штудыях даследчыкі часцей рабілі на агульнасцях і падабенствах, што толькі больш замацоўвала ўяўленне пра беларускую і літоўскую этнічнасць як штосьці генетычна ўзаемазвязанае. Прывядзем у якасці прыкладу этнаграфічнае апісанне літоўцаў, якое

⁴⁹ Паказальная ў гэтым сэнсе эмацыйная крытыка “прапольскай” экспазіцыі музея, зробленая членам Віленскай археаграфічнай камісіі С.В. Шалковічам: *Но не прошло 5–6 лет, как Виленский Музей представил собой самое блистательное освещение жизни польской; спрятан был где-то в витрине даже литовский статут, принесенный в дар митрополитом Семашкой, а сапежинския старинныя русския рукописи – в нише за шкафами были обречены на гниение*, гл. Белорус, *Библиографическая заметка...*, с. 89.

⁵⁰ Як гэта адбылося, напрыклад, на Усерасійскай этнаграфічнай выставе 1867 г., дзе былі прадстаўлены экспазіцыі і інсталяцыі з народнага жыцця і побыту беларусаў і літоўцаў.

зрабіў А. Кіркор⁵¹ у трэцім томе *Живописной России*, прысвечаным Літоўскаму (sic) і Беларускаму Палессю:

Обряды общие с белорусскими распространены у Литовцев и даже Жмудинов почти повсеместно. Появляется даже белорусский *коровай*. (...) На жатву все спешат охотно, а по ея окончании, не только крупные землевладельцы, но и более зажиточные крестьяне совершают *дожинки*, почти одинаково, как у Литовцев, так и Белоруссов. (...) Одежда мужчин, как у Литовцев, так и у Белоруссов почти одинаковая. (...) Как Литовцы, так и Белоруссы вообще роста среднего... (...) Литовцы, также как и Белоруссы, бороду и усы бреют, хотя в последние годы многие уже стали отращивать усы. (...) Как Литовцы, так и Белоруссы любят песни и пляски⁵².

У нейкай меры такое бачанне “літоўскага” і “беларускага” было прадыктавана свядомым нежаданнем мясцовых інтэлігентаў (літвінаў паводле самавызначэння) супрацьпастаўляць адзін народ былога ВКЛ іншаму, што разбурала б падмурак канцэпту адзінай палітычнай нацыі. Гістарыяграфічнае клішэ “на Літве і Русі” было неад’емнай наратыўнай пазіцыяй у працах многіх гісторыкаў, этнографіаў і фалькларыстаў (Т. Нарбута, братоў Я. і К. Тышкевічаў, У. Сыракомлі, Ю. Крашэўскага і інш.), якія ў XIX стагоддзі займаліся вывучэннем літоўскіх і беларускіх зямель.

Адваротным чынам стараліся дзейнічаць адэпты заходнерусізму (М.В. Каяловіч, П.А. Бяссонаў, Ю.Ф. Крачкоўскі і інш.), якія канцэнтравалі навуковую ўвагу на апісанні “агульнарускіх” і “агульнаславянскіх” культурных прыкмет. Але нават яны не маглі больш-менш выразна абазначыць сімвалічную мяжу паміж беларусамі і літоўцамі. Напрыклад, П.М. Бацюшкаў наўпрост сцвярджаў: *Обыденные народные обычаи, поверья и обряды частной домашней жизни, доселе сохраняющиеся в Литве и на Руси в многих случаях так сходны между собою или даже одинаковы, что литовцы и русские являются как бы одним народом, или же родными*⁵³. А вось больш асцярожны і дальне-

⁵¹ Падрабязней пра беларускасць і літоўскасць у працах А. Кіркора гл.: М. Фрончэк, *Беларускасць у літоўскасць у гістарычных канцэпцыях Адама Ганорыя Кіркора*, “Палітычная сфера” 2012, № 18–19.

⁵² П.П. Семенов (ред.), *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*, т. 3, ч. 1, Санкт-Петербург, Москва 1882, с. 23–26. Між іншым, А. Кіркор у якасці галоўнага маркера адрознення беларусаў і літоўцаў таксама прапаноўваў лічыць мову: *Самое трудное – провести точную линию, отделяющую одно племя от другого. Возьмем в основание язык, которым говорит народ*, гл.: Тамсама, с. 12.

⁵³ П.Н. Батюшков, *Белоруссия и Литва. Историческая судьба Северо-Западного края*, Санкт-Петербург 1890, с. 2.

бачны славянафіл П.А. Бяссонаў не хаваў свайго захаплення ад канцэпцыі кнігі “Черты из истории и жизни Литовского народа”, якая была выдадзена А. Кіркорам і П.В. Кукальнікам у 1854 годзе ў Вільні: *Конечно здесь говорится в собственном смысле о «Литовцах»: но тем самым много разъяснено и для Белой Руси. Главное, здесь Литва уже выделена от Руси, а вместе все изложено по Русски и печать Русская: это был не только важный поворотный шаг, но даже подвиг*⁵⁴. Адзначым, што гэтае выданне мела кампільтаўна-перакладны характар, які амаль цалкам пазбаўляў яго крыніцазнаўчай вартасці.

Тут варта спыніцца на адным важным, на наш погляд, моманце. Большасць польскіх, беларускіх і рускіх этнографіў, якія намагаліся ў XIX стагоддзі пісаць пра народную культуру Літвы, элементарна не ведалі літоўскай мовы. Гэты недахоп яны спрабавалі кампенсаваць сляпым перапісаннем і цытаваннем класічных прац І. Леявеля, Т. Нарбута, М. Балінскага і інш., якія ў сваіх даследаваннях канструявалі пераважна гістарычна-міфалагічны вобраз літоўскасці. На іх фоне ўжо ў першай палове XIX стагоддзя сталі вылучацца працы ўрадженцаў заходняй часткі Літвы (Д. Пашкевіча, Л. Юцэвіча, С. Даўкантаса і інш.), якія валодалі гутарковай літоўскай мовай і ведалі народную культуру літоўцаў “знутры”. Менавіта яны ў сваіх публікацыях задалі тыя культурныя эталоны “літоўскага”, якія пазней пачалі выкарыстоўвацца іншымі даследчыкамі для ацэнкі адпаведнасці “традыцыйнаму” і “этнічнаму”⁵⁵. Значную ролю ў іх даследаваннях адыграла канцэптуалізацыя “чыстых”, “класічных”, “незакранутых знешнімі ўплывамі” літоўскіх зямель⁵⁶. У якасці ідэальнага рэгіёна для такога канструявання падыходзіла іх родная Жэмайця (*Жмудзь*), лінгва-этнаграфічны каларыт якой у нацыянальнай праекцыі дазваляў найбольш эфектыўна выбудоўваць бяспечную адлегласць ад “славянскага” і стварыць трывалы вобраз літоўскасці з максімальным індэксам адрознасці ад суседзяў⁵⁷.

⁵⁴ П.А. Бессонов, *Белорусские песни, с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. Вып. 1: Песни обрядовые*, Москва, 1871, с. XXVII.

⁵⁵ Асабліва цытаванымі сталі працы Л. Юцэвіча (псеўданім – Людвік з Пакева): *Rysy Żmudzi* (Wilno 1840), *Wspomnienia Żmudzi* (Wilno 1842), *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów* (Wilno 1846).

⁵⁶ Напрыклад, Т. Нарбут намагаўся іх акрэсліць у Аўкштайціі: *Najczystsza mowa i najoryginalniejsza Litewska zachowuje się w powiecie Wilkomierskim, na ziemi prawdziwie klasycznej Litewskiej*, гл. Т. Narbutt, *Oznaczenie...*, s. 270.

⁵⁷ Праўда, такая кааліцыя рэгіянальных ідэнтычнасцей рэгулярна выклікала пытанні аб суадносінах саміх катэгорый “літоўцы” (літ. *lietuviiai*) і “жмудзіны” (літ. *žemaičiai*).

Высновы. Такім чынам, этнічная дыферэнцыяцыя *літоўцаў* і *беларусаў* у XIX стагоддзі была абумоўлена палітычнай праблемай тэрытарыяльнага размежавання гістарычных Літвы і Русі. Галоўным прынцыпам ідэнтыфікацыі гэтых катэгорый стала іх моўная прыналежнасць. Дзейнымі інструментамі знешняй катэгарызацыі *літоўцаў* і *беларусаў* у другой палове XIX стагоддзя былі этнаграфічныя карты і статыстычныя даследаванні, якія жорстка фармалізавалі і кадыфікавалі гэтыя катэгорыі, у выніку чаго адбылася іх сэнсавая трансфармацыя. З аднаго боку, першапачаткова больш шырокая гістарычная катэгорыя “літва” была звужана да этнічнай катэгорыі “літоўцы”, галоўным маркерам якой стала мова. З другога боку, адваротныя змены перажыла катэгорыя “беларусы”, якая да канца XIX стагоддзя была пашырана на ўсё беларускамоўнае насельніцтва. Сімвалічнае канструяванне этнічнай мяжы паміж *літоўцамі* і *беларусамі* ў этнаграфічным дыскурсе XIX стагоддзя было пабудавана на лакальна-рэгіянальных культурных прыкметах з максімальным індэксам адрознасці.

L I T E R A T U R A

- Anderson B., *Voobrazhayemye soobshchestva: razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneniі natsionalizma*, per. s angl. V.G. Nikolayevoy, pod red. S.P. Ban'kovskoy, Moskva 2016 [Андерсон Б., *Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма*, пер. с англ. В.Г. Николаевой, под ред. С.П. Баньковской, Москва 2016].
- Anonim, *Obszar języka litewskiego w gub. Wileńskiej*, “Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne” 1898, T. III.
- Bart F., *Vvedeniye*, [v:] *Etnicheskiye grupy i sotsial'nyye granitsy: sotsial'naya organizatsiya kul'turnykh razlichiy*, per. s angl. I. Pil'shchikova, Moskva 2006 [Барт Ф., *Введение*, [в:] *Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий*, пер. с англ. И. Пильщикова, Москва 2006].
- Batyushkov P.N., *Belorussiya i Litva. Istoricheskiya sud'by Severo-Zapadnago kraya*, Sankt-Peterburg 1890 [Батюшков П.Н., *Белоруссия и Литва. Историческая судьбы Северо-Западного края*, Санкт-Петербург 1890].
- Belorus, *Bibliograficheskaya zametka po povodu III toma Zhivopisnoy Rossii (Litva i Belorussiya – soch. Kirkora)*, «Litovskiyе yeparkhial'nyye vedomosti» Mart 1884, № 9 [Белорус, *Библиографическая заметка по поводу III тома Живописной России (Литва и Белоруссия – соч. Киркора)*, «Литовские епархиальные ведомости» Март 1884, № 9].

- Biely A., *Chronika Bielaj Rusi: Imahalohija Bielarusi XII–XVIII stst.*, 2-je vyd., rapraŭl. i daroŭn., Smaliensk 2013 [Белы А., *Хроніка Беларускай Русі: Імагалогія Беларусі XII–XVIII стст.*, 2-е выд., папраўл. і дапоўн., Смаленск 2013].
- Bessonov P.A., *Belorusskiye pesni, s podrobnymi ob"yasneniyami ikh tvorchestva i yazyka, s ocherkami narodnogo obryada, obychaya i vsego byta. Vyp. 1: Pesni obryadovyye*, Moskva 1871 [Бессонов П.А., *Белорусские песни, с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. Вып. 1: Песни обрядовые*, Москва, 1871].
- Brubeyker R., *Etnichnost' bez grupp*, per. s angl. I. Borisovoy; Nats. issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki», Moskva 2012 [Брубейкер Р., *Этничность без групп*, пер. с англ. И. Борисовой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики», Москва 2012].
- Fronček M., *Bielaruskasć i litoŭskasć u historyčnych kansercyjach Adama Hanoruja Kirhora*, “Palitŭchnaja sfera” 2012, № 18–19 [Фрончэк М., *Беларускасць і літоўскасць у гістарычных канцэпцыях Адама Ганорыя Кірhora*, “Палітычная сфера” 2012, № 18–19].
- Erkert R.F., *Etnograficheskiy atlas zapadnorusskikh guberniy i sosednikh oblastey*, Sankt-Peterburg 1863 [Эркерт Р.Ф., *Этнографический атлас западно-русских губерний и соседних областей*, Санкт-Петербург 1863].
- Erkert R.F., *Vzglyad na istoriyu i etnografiyu zapadnykh guberniy Rossii (s atlasom)*, Sankt-Peterburg 1864 [Эркерт Р.Ф., *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом)*, Санкт-Петербург 1864].
- Etninių žemių lietuvių dabartinėje Baltarusijoje*, sudarė K. Garšva; red. kom.: K. Garšva [ir kt.]. Vilnius 1999.
- G.R., *Rasskazy o Litve i litovtsakh*, Moskva 1896 [Г.Р., *Рассказы о Литве и литовцах*, Москва 1896].
- Gaučas P., *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyvenojų raida. XVII a. antroji pusė – 1939 m.*, Vilnius 2004.
- Jucewicz L.A., *Rusy Żmudzi*, Wilno 1840.
- Jucewicz L.A., *Wspomnienia Żmudzi*, Wilno 1842.
- Kabuzan V.M., *Narody Rossii v pervoy polovine XIX v.: Chislennost' i etnicheskii sostav*, Moskva 1992 [Кабузан В.М., *Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав*, Москва 1992].
- Karskiy Ye.F., *Belorussy. T. 1: Vvedeniye v izucheniye yazyka i narodnoy slovesnosti*, Varshava 1903 [Карский Е.Ф., *Белоруссы. Т. 1: Введение в изучение языка и народной словесности*, Варшава 1903].
- Керпен П., *Ob etnograficheskoy karte yevropeyskoy Rossii*, Sankt-Peterburg 1852 [Кепшен П., *Об этнографической карте европейской России*, Санкт-Петербург 1852].

- Керпен Р., *O proiskhozhdenii, yazyke i literature litovskikh narodov*, «Materialy dlya Istorii prosveshcheniya v Rossii» 1827, ch. 3 [Керпен П., *O proiskhozhdenii, yazyke i literature litovskikh narodov*, «Материалы для Истории просвещения в России» 1827, ч. 3].
- Керпен Р., *Etnograficheskaya karta yevropeyskoy Rossii*, Sankt-Peterburg 1851 [Керпен П., *Этнографическая карта европейской России*, Санкт-Петербург 1851].
- Kirkor A., *Etnograficheskiy vzglyad na Vilenskiuyu guberniyu*, «Etnograficheskiy sbornik» 1858, Vur. III [Киркор А., *Этнографический взгляд на Виленскую губернию*, «Этнографический сборник» 1858, Вып. III].
- Koreva A., *Vilenskaya guberniya*, Sankt-Peterburg 1861 [Корева А., *Виленская губерния*, Санкт-Петербург 1861].
- Kosich M.N., *Litviny-belorusy Chernigovskoy gubernii, ikh byt i pesni*, Sankt-Peterburg 1903 [Косич М.Н., *Литвины-белорусы Черниговской губернии, их быт и песни*, Санкт-Петербург 1903].
- Koyalovich M., *O rasselenii pleměn Zapadnogo kraja Rossii*, Moskva 1863 [Коялович М., *О расселении племён Западного края России*, Москва 1863].
- Lebedkin M., *O plemennom sostave narodonaseleniya Zapadnogo kraja Rossiyskoy imperii*, «Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva» 1861, Kn. III [Лебедин М., *О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи*, «Записки Русского географического общества» 1861, Кн. III].
- Lietuvos rytai*, sudarė K. Garšva ir L. Grumadienė, Vilnius 1993.
- Liudwik z Pokiewia, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów*, Wilno 1846.
- Narbutt T., *Oznaczenie granic Litwy właściwej od strony Słowiańszczyzny*, [w:] *Pomniejsze pisma historyczne: szczególnie do historii Litwy odnoszące się*, Wilno 1856.
- Ochmański J., *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981.
- Podbereski R., *Listy o Bialejrasi*, «Tygodnik Petersburski» Rok 15 (1844), część XXX, № 79.
- Podbereski R., *Listy o Bialejrasi*, «Tygodnik Petersburski» Rok 15 (1844), część XXX, № 82.
- Rittikh A.F., *Slavyanskiy mir. Istoriko-geograficheskoye i etnograficheskoye issledovaniye*, Varshava 1885 [Риттих А.Ф., *Славянский мир. Историко-географическое и этнографическое исследование*, Варшава 1885].
- Rittikh A.F., *Etnograficheskaya karta Yevropeyskoy Rossii*, Sankt-Peterburg 1875 [Риттих А.Ф., *Этнографическая карта Европейской России*, Санкт-Петербург 1875].

- Severgin V.M., *Zapiski puteshestviya po zapadnym provintsiiam Rossiyskago gosudarstva*, Sankt-Peterburg 1803 [Севергин В.М., *Записки путешествия по западным провинциям Российской империи*, Санкт-Петербург 1803].
- Severgin V.M., *Prodolzheniye zapisok po zapadnym provintsiiam Rossiyskago gosudarstva*, Sankt-Peterburg 1804 [Севергин В.М., *Продолжение записок по западным провинциям Российской империи*, Санкт-Петербург 1804].
- Stolpyanskiy N., *Devyat' guberniy Zapadno-Russkogo kraia: v topograficheskom, geognosticheskom, statisticheskom, ekonomicheskom, etnograficheskom i istoricheskom otnosheniiakh*, Sankt-Peterburg 1866 [Столпянский Н., *Девять губерний Западно-Русского края: в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношении*, Санкт-Петербург 1866].
- Tereshkovich P.V., *Etnicheskaya istoriya Belarusi XIX – nachala XX v.: V kontekste Tsentral'no-Vostochnoy Yevropy*, Minsk 2004 [Терешкович П.В., *Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы*, Минск 2004].
- Semenov P.P. (red.), *Zhivopisnayarossiya. Otechestvo nashe v yego zemel'nom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii*, T. 3, ch. 1, Sankt-Peterburg, Moskva 1882 [Семенов П.П. (ред.), *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*, Т. 3, ч. 1, Санкт-Петербург, Москва 1882].
- Vol'ter E., *Ob izuchenii litovskogo yazyka i plemeni*, «Pamyatnaya knizhka Vilen'skoy gubernii na 1887 god» 1886 [Вольтер Э., *Об изучении литовского языка и племени*, «Памятная книжка Виленской губернии на 1887 год» 1886].

Р Э З Ю М Э

ЭТНІЧНАЯ ІДЭНТЫФІКАЦЫЯ І КАТЭГАРЫЗАЦЫЯ БЕЛАРУСАЎ
І ЛІТОЎЦАЎ У XIX СТАГОДДЗІ

У артыкуле аналізуюцца асноўныя прынцыпы і інструменты этнічнай ідэнтыфікацыі і катэгарызацыі *беларусаў* і *літоўцаў* у XIX стагоддзі. Метадалагічным падмуркам даследавання сталі палажэнні тэарэтыкаў канструктывісцкага напрамку вывучэння феномена этнічнасці, якія разглядалі этнічныя групы ў кантэксце сацыяльнага канструявання іх ідэнтычнасцей. Асабліва ўвага ў артыкуле звернута на тое, якім чынам у навуковым дыскурсе XIX стагоддзя адбывалася знешняя катэгарызацыя *беларусаў* і *літоўцаў* і, адпаведна, як канструяваліся сімвалічныя межы паміж імі, інтэрпрэтаваныя даследчыкамі як этнічныя.

Ключавыя словы: этнічнасць, этнічныя катэгорыі, ідэнтыфікацыя, беларусы, літоўцы, памежжа, этнаграфія, статыстыка, навуковы дыскурс XIX ст..

STRESZCZENIE

ETNICZNA IDENTYFIKACJA I KATEGORYZACJA BIAŁORUSINÓW
I LITWINÓW W XIX WIEKU

W artykule omówiono podstawowe zasady i narzędzia etnicznej identyfikacji i kategoryzacji Białorusinów i Litwinów w XIX wieku. Metodologiczną podstawę badania stanowią założenia teoretyków konstruktystów eksplorujących zjawisko etniczności z analizą grup etnicznych w kontekście społecznego tworzenia ich tożsamości. Szczególną uwagę w artykule zwrócono na sposób, w jaki w dziewiętnastowiecznym dyskursie naukowym prowadzono zewnętrzną kategoryzację Białorusinów i Litwinów i, co za tym idzie, jak tworzyły się symboliczne granice między nimi, interpretowane przez badaczy jako etniczne.

Słowa kluczowe: etniczność, kategorie etniczne, identyfikacja, Białorusini, Litwini, granice, etnografia, statystyka, dyskurs naukowy w XIX wieku.

SUMMARY

ETHNIC IDENTIFICATION AND CATEGORIZATION OF BELARUSIANS
AND LITHUANIANS IN THE 19TH CENTURY

The article analyzes the basic principles and instruments of ethnic identification and categorization of Belarusians and Lithuanians in the 19th century. The methodological basis of the study is the position of constructivist theory of studying the phenomenon of ethnicity, which considers ethnic groups in the context of the social construction of their identities. The article focuses on how the categorization of Belarusians and Lithuanians took place in the scientific discourse of the 19th century and, accordingly, how the symbolic boundaries between them were constructed and interpreted as ethnic by researchers.

Key words: ethnicity, ethnic categories, identification, Belarusians, Lithuanians, borderlands, ethnography, statistics, scientific discourse of the 19th century.